

Het Garrels-orgel in de Leidse Marekerk gerenoveerd

“Dit orgel is in menig opzicht een puzzel”, zo begon dr. Arjen Looyenga in 1997 zijn “Kunsthistorische aspecten” bij de beschrijving van het orgel in de Marekerk te Leiden in de *Encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland 1726-1769*. Daarmee was geen woord te veel gezegd. Vóór hem boog organoloog M.A. Vente zich over deze “puzzel” en na hem orgeladviseur Jaap Den Hertog. Ten slotte kregen de orgelbouwers Verschueren uit Heythuysen opdracht de puzzelstukken zodanig te renoveren dat er weer een goed klinkend instrument tevoorschijn zou komen. Met opzet bezig ik de term “renoveren”, want de in januari van dit jaar afgeronde werkzaamheden aan het Garrels-orgel in de Marekerk mag geen “restauratie” heten. Restaureren betekent immers: herstel in de vroegere toestand (Van Dale), en zou de vraag met zich hebben meegebracht: reconstructie naar de toestand van ... ja, wélke toestand? Die vraag beantwoorden is onmogelijk, gezien de complexe wordingsgeschiedenis van het instrument.

Foto: Gerco Schaap

DE OORSPRONG

De oorsprong van het orgel in de Marekerk ligt in de Pieterskerk, van oudsher de hoofdkerk van Leiden. Rond 1400

waren er in de Pieterskerk twee orgels: een groot orgel dat bij de hoogmis en bij plechtigheden werd gebruikt, en een klein orgel dat vooral door de week

REDACTIE: GERCO SCHAAP

en bij diensten van minder betekenis werd gebruikt. Het grote orgel was een blokwerk met een stevige omvang, het kleine waarschijnlijk een positief.

Rond 1529 bouwde Jan van Covelens, die afkomstig was uit Westfalen en zich rond 1510 in Amsterdam vestigde, een nieuw klein orgel voor de Pieterskerk. Hij ontving bij de bouw de helft van de aanneemsom, f 300, in contanten; het restant werd pas na vijf jaar door de kerkmeesters betaald, waarbij de orgelbouwer jaarlijks een rente ontving. Zo'n regeling was niet ongebruikelijk, ze gaf de kerkmeesters de garantie dat het orgel de eerste vijf jaar goed werd onderhouden. Het orgel bestond waarschijnlijk uit een hoofd- en een borstwerk; in het huidige orgel bleven restanten van een Quintadeen 8 vt, Gemshoorn 2 vt en Fluit 2 vt bewaard. Na de oplevering werd er geregeld onderhoud gepleegd, waarover weinig bekend is. In 1552 werd het instrument "vermaakt" en tussen 1554 en 1558 voerde Allert Claesz reparaties uit. In 1561 kreeg Claes Hendriksz Niehoff uit 's-Hertogenbosch het orgel in onderhoud. Rond 1568 vond voor de eerste maal een "renovatie" plaats door Peter Jansz de Swart, maar in het archief is daarover niets te vinden. Deze ombouw kan worden gezien tegen de achtergrond van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk: nadat de toren in 1512 was ingestort en niet werd herbouwd, verlengde men het schip en voltooide in 1565 het transept. Vervolgens werd het kleine orgel in het verhoogde zuidertransept geplaatst. Volgens Jaap den Hertog lijkt het erop dat het instrument sterke gelijkenis vertoonde met het De Swart-orgel in de Hooglandse Kerk waarover wél stukken te vinden zijn. T. Brouwer, auteur van het boek *Sleutelstad - orgelstad* uit 1979, zag dat laatste orgel zelfs aan voor het kleine orgel van de Pieterskerk. Aan de hand van latere archiefstukken valt de nevenstaande 16e-eeuwse dispositie te reconstrueren. De vraag is of deze dispositie bepaald is door Van Covelens of door De Swart. Voor een

klein orgel had het – gerekend naar de ontstaanstijd – in elk geval een rijke samenstelling.

HET KLEINE ORGEL NA DE REFORMATIE

Met de komst van de reformatie in 1572 werden de orgels het zwijgen opgelegd: de kerkenraad wenste geen orgelspel. Vanaf 1577 waren ze echter toch weer te horen, nadat stadssecretaris Jan van Hout het initiatief had genomen tot het instellen van regelmatige bespelingen. Een man genaamd Gerryt Hendriksz Orgelpijp werd de vaste bespeler van de orgels in de Pieterskerk; in 1585 werd hij door het stadsbestuur vervangen door de katholiek Floris Schuyt. Acht jaar later werd diens zoon Cornelis Schuyt benoemd tot stadsorganist. Beide organisten speelden om beurten in de stadskerken: Cornelis op zondag en alle dagen 's avonds na de avondgebeden in de Hooglandse Kerk, zijn vader op de andere dagen in de Pieterskerk. Om de andere week wisselden ze van kerk. De orgelcultuur vierde hoogtij in die dagen! Men had er dan ook alle belang bij dat de orgels geen storingen zouden vertonen. Regelmatig onderhoud zag men

als een middel om grote reparaties vóór te zijn.

Na het overlijden van Peter de Swart nam zijn zoon Dirck met assistentie van Jacob Jansz van Lin het onderhoud over. Nadat Dirck zich uit het bedrijf had teruggetrokken en Jacob Jansz in 1622 overleed, ging het onderhoud over op Jan Jacobsz van Lin.

Nadat Van Lin in 1626 het nieuwe rugwerk van het grote orgel in de Pieterskerk had gemaakt, kreeg hij drie jaar later de opdracht om het kleine orgel te repareren voor f 200. Bij deze verbouwing, waarbij de ombouw werd vernieuwd, werd vooral de technische aanleg verbeterd. Voor meer detailinformatie verwijs ik graag naar het door Jaap den Hertog geschreven boek *Het orgel in de Marekerk*. Wat betreft het uiterlijk voorkomen van het kleine orgel moeten we denken aan de tekening van Pieter Saenredam van het orgel in de Catharijnekerk te Utrecht, eveneens van De Swart.

In 1630 kwam Galtus van Hagerbeer naar Leiden voor een kleine reparatie aan het kleine orgel. In 1633 brachten hij en zijn zoon Germer veranderingen aan het kleine orgel aan. Wat zij precies hebben gewijzigd, valt niet meer na te gaan. In 1639 begon Galtus aan de ombouw van het grote orgel in de Pieterskerk; na een half jaar kwam Germer op aandringen van de kerkmeesters om het werk over te nemen. Hij maakte het werk in zijn eentje af; Galtus verdween van het toneel nadat vader en zoon "slaande ruzie" hadden gekregen.

In 1680 verscheen Johannes Duyschoten tonele om het kleine orgel schoon te maken en te repareren. Een jaar eerder had hij met zijn vader Roelof Duyschot het orgel in de Hooglandse Kerk gerepareerd. Bij deze gelegenheid werd het uiterlijk gemoderniseerd: de beeldsnijders Melgert Burgers en Christiaan Verheem voorzagen het balkon van nieuwe ornamenten. Verheem was een belangrijke leverancier van snijwerk aan trek-schuiten; na zijn overlijden in 1680 nam Burgers zijn werk over. Een aan-

Leiden, Pieterskerk, kleine orgel

Vermoedelijke dispositie in de 16^e eeuw:

Hoofdwerk	
Prestant	6 vt
Holpijp	6 vt
Octaaf	3 vt
Openfluit	3 vt
Nasard	
Gemshoorn	1½ vt
Mixtuur	1½ vt
Scherp	½ vt
Sifflet 1-2 st	½ vt
Cimbel?	
Kromhoorn?	6 vt
Borstwerk	
Quintadeen	6 vt
Fluit	1½ vt
Regaal	
Schalmei	
Pedaal (FGA-c¹)	
aangehangen aan HW	
Trompet	6 vt

Ornamenten uit de Pieterskerk-periode. Deze console werd in 1679 gesneden door Christiaan Verheem.

Ook dit festoen werd in 1679 door Verheem vervaardigd.

Detail.

tal festoenen op de orgelkas herinnert aan hun werk. In 1694 voerde Duyschot een omvangrijke reparatie uit aan het kleine orgel. Inmiddels had het orgel de onderstaande dispositie. Ook in de eerste twee decennia van de 18^e eeuw werkten Johannes Duyschot en zijn zoon Andries nog aan het kleine orgel. Na de dood van

Johannes Duyschot kwam zijn zoon, wiens werk niet zo aangeschreven stond, niet in aanmerking voor het onderhoud. Christiaan Müller gaf de orgels in 1722 een grote schoonmaakbeurt en een jaar later kreeg Rudolph Garrels het vaste onderhoud.

NAAR DE MAREKERK

In de vroege 18^e eeuw werd het kleine orgel steeds minder gebruikt. Vandaar dat men op de gedachte kwam het te verplaatsen naar de in 1649 gereedgekomen Marekerk. Op 11 april 1733 besprak Garrels met de Leidse burgemeesters “*het transporteren van het kleine orgel van boven de deur der consistorie in de Pieterskerk in het choor tot in de Marekerk*”. Niet lang daarna ging de orgelmaker met de stadstimmerman in opdracht van de burgemeesters naar Maassluis om daar Garrels’ een jaar eerder gereedgekomen orgel in de Groote Kerk te bekijken. Terug in Leiden vervaardigden ze de tekening van de nieuwe kas voor de Marekerk. Delen van de oude kas werden geïntegreerd in het nieuwe ontwerp: een front met een hoofd- en een bovenwerk en aan weerszijden halfronde zijtorens. Het orgel kwam in een ruimte boven het noorderportaal, tegenover de preekstoel in de achtkantige koepelkerk te staan. Voor de balgen was daar geen

plaats, dus werd een nieuw “kamer voor het orgel” tegen de kerk aangebouwd. Dit “orgelhuis” kreeg twee verdiepingen met een trap; via een deur kwam men in de balgenkamer, waar ook de toegangsdeur naar de klavieren was. De kas kwam op het houten binnenportaal te staan. Uit de Pieterskerk werd het balkon overgenomen, al werden de maten aan het portaal aangepast. Op de middenconsole is het jaartal 1679 terug te vinden. Omdat het zowel naar voren als naar de zijanten uitstak, bracht men aan weerszijden van het portaal tegen de muur lijstwerk aan. Bijna al het snijwerk werd overgenomen. Het werd hersteld door de bekende Leidse beeldsnijder Hermanus van Groen, die ook nieuw ornamentsnijwerk maakte in Lodewijk XIV-stijl. Bovenop de kas kwamen de vijf wapens van de kerkmeesters. In architectonische zin was het orgelmeubel een waar kunststuk. De dispositie bleef ongewijzigd, met dien verstande dat het borstwerk nu bovenwerk werd. Toen het orgel op zaterdag 3 oktober 1733 in gebruik werd genomen, viel het erg tegen, “*dewijl het orgel tegenwoordig en door ouderdom, als andersins veel te swak is, en met weijnig menschen overstemt word*”. Garrels werd verzocht een bestek op te maken voor uitbreiding. Op 26 oktober van hetzelfde jaar

Leiden, Pieterskerk, kleine orgel

Dispositie 1694:

Hoofdwerk (CDEFGA-c³)	
Prestant	8 vt
Octaaf	4 vt
Quint	2 2/3 vt
Superoctaaf	2 vt
Sexquialter disc.	
Mixtuur	
Scherp	
Bourdon	8 vt
Open Fluit	4 vt
Gemshoorn	2 vt
Sifflet 2 st	1 vt
Kromhoorn of	
Vox Humana	8 vt
Borstwerk (CDEFGA-c³)	
Octaaf disc.	4 vt
Superoctaaf	2 vt
Quintadeen	8 vt
Fluit	2 vt
Regaal	8 vt
Pedaal (CDEFGA-d¹)	
Trompet	8 vt
Prestant	8 vt
Octaaf	4 vt

leverde hij dit in, maar in januari 1734 kwam er een gewijzigd bestek met twee 16-voets registers op het hoofdwerk en een bovenwerk dat – aan de dispositie te zien – kennelijk bedoeld was voor “galanterieën”. Er kwamen nieuwe windladen voor hoofd- en bovenwerk, pijpen voor de nog ontbrekende bastonen werden bijgemaakt. Het lijkt erop dat de pedaallade werd gehandhaafd – waren de ontbrekende tonen daar al aanwezig? Er kwam (dus) ook geen nieuw pedaal maar wel twee nieuwe manualen.

Garrels leverde alles naar afspraak in september 1735 op, leverde op het bovenwerk nog twee stemmen extra, en ontving voor zijn werk f 1900. Acht jaar lang hield Garrels het orgel in onderhoud, tot de kerkmeesters in 1743 Pieter Assendelft aanstelden. Na zijn dood ging het onderhoud over op zijn zoons Johannes en Samuël. Na het overlijden van de laatste kreeg Hendrik Hess in 1781 het onderhoud.

VERBOUWINGEN EN VERVAL

In 1781 vond een volgens Jaap den Hertog “onbegrijpelijke verbouwing” plaats door Hendrik Hess. Voor bijna drieduizend gulden werd het orgel schoongemaakt en werden windlekages weggenomen. Maar ook werden maar liefst 900 pijpen vervangen door

Historische foto van interieur en orgel vóór de restauratie van 1929-1930. Hierop is goed te zien hoe de zijtoren nog één geheel vormden met het front, waardoor het orgel een rankere aanblik bood. Ook het lijstwerk kwam toen beter uit.

nieuwe “van gelijke speci als de thans nog in staande pijpen sijn” en werd de dispositie gewijzigd. Op het hoofdwerk kwamen Scherp en Bazuin op de plaats van Prestant 16 en Sexquialter en de Mixtuur kreeg er een koor bij. Op het bovenwerk maakten Ruispijp en Sexquialter plaats voor een Vox Humana 8 vt. Over de reden voor deze grootschalige vernieuwing kunnen we slechts gissen.

In de vroege negentiende eeuw waren

Ter vergelijking de situatie tussen 1930 en 2009.

de kerkmeesters verwikkeld in kwesties rond de scheiding tussen kerk en staat. Nadat de scheiding in 1810 een feit was, waren ze niet langer in dienst van het stadsbestuur en namen als kerkvoogden zitting in de Gemeentecommissie van de “Nederduitsch Hervormde Kerkgenootschap te Leyden” (GC). Voor het onderhoud van de gebouwen was de “commissie der gebouwen” of “fabricagecommissie” verantwoordelijk. Het contracteren van een orgelmaker werd voortaan met de organisten besproken. Het liefst maakte men gebruik van plaatselijke orgelbouwers, zoals Rijk van

Foto: Jaap den Hertog

Op deze foto is goed te zien hoe de stadstimmerman, Pieter van Drongen, door het aanbrengen van lijsten en vullingen ervoor zorgde dat het orgelbalkon goed bij het houten portaal aansloot.

Leiden, Marekerk
Bouwer: Rudolph Garrels, situatie 1735

Hoofdwerk		Bovenwerk		Pedaal	
Prestant disc.	16 vt	Prestant	4 vt	Trompet	8 vt
Bourdon	16 vt	Holpijp	8 vt	Praestant	8 vt
Prestant	8 vt	Quintadeen	8 vt	Praestant	4 vt
Bourdon	8 vt	Fluijt Gedekt	4 vt		
Octaaf	4 vt	Octaaf	2 vt		
Open Fluit	4 vt	Roerfluit	2 vt		
Superoctaaf	2 vt	Nasard	3 vt		
Gemshoorn	2 vt	Sifflet	1 vt		
Quint	6 vt	Ruispijp	2 st		
Mixtuur	4-5 st	Sexquialter	2 st		
Scherp	4-5 st	(doorlopend)			
Cornet	4 st				
Trompet	16 vt				
Trompet	8 vt				

Stomme registers: Sleutel van de afsluitingen, 3 afsluitingen, Ventiel, 2 tremblanten, 2 koppelingen

Foto: Jaap den Hertog

Bovenwerk zonder frontpijpen. De Holpijp vormt als het ware een scheidingswand tussen het front en de metalen binnenpijpen.

Foto: Gerco Schaap

De onderbouw van het Garrels-orgel met het jaartal 1733 in Romeinse cijfers en daarachter het "doorlochtynge pyneel", gesneden door meester Phroon in 1629.

Arkel, die het Marekerkorgel tot aan zijn dood in 1823 in onderhoud had. Daarna werkten mensen als Weenig en Van Beek, H.B. Lohman en J. Schaaffelt aan het orgel. Vanaf 1883 kwam het onderhoud bij P.C. Bik, die de firma Lohman en Schaaffelt voortzette.

In 1898 verving Bik de oude spaanbalgen door een grote en robuuste magazijnbalg, repareerde hij de windladen en vernieuwde hij "een macht mechaniek deelen". Ook repareerde hij de Vox Humana. In 1904 werd de Leidse orgelmaker G. van Leeuwen aanbevolen door de commissie van notabelen en kreeg hij het onderhoud. L. Boom, organist van 1897 tot 1936, richtte vele verzoeken tot verbetering van het orgel tot de GC; hij vond echter geen gehoor. Ook lesgeven op het Marekerkorgel werd hem niet toegestaan, evenals het geven van concerten.

Rond 1929 zag het interieur van de Marekerk er verwaarloosd uit. Een grootschalige actie bracht het beno-

digde geld op om alles te restaureren en te verfraaien. Ook het orgel wilde men nu aanpakken. Bik mocht het orgel voor f 3690 opknappen; adviseur werd Leo Mens, organist van de Pieterskerk. Nadat dit besluit in het *Leidsch Dagblad* werd gepubliceerd, reageerden twee orgelmakers die ook offerte wilden uitbrengen. Men gunde het werk echter aan Bik, die het orgel al die tijd had onderhouden en die men niet wilde passeren "nu er eens een groot werk te doen is". De oude laden werden vervangen door pneumatische kegelladen en er kwamen nieuwe

klavieren tot f³. De meeste dispositieveranderingen waren niet zozeer gericht op kracht, als wel op een meer romantisch karakter. De hogere stemmen van het bovenwerk werden vervangen door strijkers, inclusief een Vox Celeste, en de Vox Humana door een Hobo 8 vt. De Trompetten van hoofdwerk en pedaal werden vernieuwd. Op het hoofdwerk verviel de Sexquialter en werd de Quint 6 vt veranderd in 3 vt; het aantal koren van de Mixtuur werd tot drie teruggebracht. De orgelkast werd verbreed, waarbij de zijtorens werden afgezaagd en vervolgens overhoeks gedraaid tegen de stijlen van het hoofdwerk 'aangeplakt'. Hierdoor verloor het meubel zijn ranke voorkomen. De frontpijpen werden met aluminium-brons bestreken, wat het front voor even wel weer een fris aanzien gaf maar op de lange duur een haveloos uiterlijk bezorgde.

Het kostte de blinde organist Boom aanvankelijk veel moeite om aan de nieuwe plaatsing van registers en

toetsen te wennen, "maar na eenigen tijd wist hij ook deze moeilijkheden meesterlijk te boven te komen", aldus het *Leidsch Dagblad*. De gewaardeerde organist overleed in 1939 op 67-jarige leeftijd.

RESTAURATIE 1964-1966

In de jaren veertig van de vorige eeuw was het onderhoud overgegaan op de firma Willem van Leeuwen uit Leiderdorp, overigens niet tot ieders tevredenheid. Orgelmaker C. Verweij uit Amsterdam onderzocht het orgel in 1959 en signaleerde naast kwaliteiten ook een aantal gebreken en slecht behandeld pijpwerk. De GC ging er niet op in; intussen ging het orgel wel steeds verder achteruit.

In de jaren zestig vond eindelijk een renovatie plaats, waarbij dr. M.A. Vente uit Utrecht als adviseur optrad. Bij zijn dispositieontwerp baseerde Vente zich op de toestand tussen 1629 en 1733 en op de samenstelling van het orgel in de Hooglandse Kerk. In maart 1960 vroegen de kerkvoogden restauratiesubsidie aan bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Deze stuurde de aanvraag door naar de toenmalige rijksorgeladviseur dr. L.H. Oussoren, die samen met Vente een plan opstelde. Hij adviseerde tot restauratie over te gaan en daarvoor subsidie toe te kennen. D.A. Flentrop uit Zaandam kreeg de opdracht, kon echter vanwege een goedgevulde orderportefeuille niet meteen beginnen. Intussen stegen wel de restauratiekosten. Pas eind september 1964 begon men met de demontage van het orgel. Flentrop maakte nieuwe windladen van eiken en mahoniehout met dubbel verende slepen op de oorspronkelijke niveaus. Er werd een nieuwe mechaniek aangelegd en een nieuwe klaviatuur aangebracht. Het orgel kreeg weer een borstwerk (wat het in de Marekerk nooit had gehad) en een fors bezet pedaal. De door Vente ontworpen dispositie onderging enige aanpassingen die de gebruiksvriendelijkheid ten goede kwamen. Samenvattend werd er, in de woorden van Jaap den Hertog, "een historische situatie gesug-

gereerd, toch was het een typische Flentrop”.

Met deze restauratie kreeg het orgel een deel van zijn vroegere faam terug. Organisten als Flor Peeters, Xavier Darasse en Daniel Chorzempa maakten er opnamen op; de laatste eiste dat het orgel daarvoor in “Werckmeister” zou worden omgestemd, hetgeen geschiedde! Van 1979 tot 2003 was Ben Feij de vaste organist; ook hij legde de klank van het orgel vast.

RENOVATIE 2008-2009

De afgelopen jaren heeft de Marekerk zijn oude glorie weer teruggekregen. De koepel is opnieuw geschilderd, de lichtinval komt weer tot zijn recht, de preekstoel is constructief verbeterd, de verwarming is gemoderniseerd, de vloer belegd met plavuizen en het koperwerk glanst weer zoals het hoort. Een renovatie van het orgel kon niet uitblijven. Veel frontpijpen kwamen nauwelijks meer tot klinken, diverse pijpvoeten en conducten waren ‘versuikerd’, de tractuur functioneerde niet goed en de klank en stemming waren verlopen. In 1998 gaf het College van Kerkrentmeesters opdracht aan orgeladviseur Jaap den Hertog uit Zeist om een restauratie voor te bereiden. Met medewerking van Koos van de Linde schreef hij een historisch rapport waarin veel nieuwe gegevens over de orgelgeschiedenis bij elkaar waren gebracht, en een technisch rapport. Op grond van die stukken diende de kerkvoogdij van de Leidse PKN-kerken een restauratieaanvraag in bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Na overleg met rijksorgeladviseur Rudi van Straten brachten drie orgelbouwers offerte uit. Daarbij werd de situatie-Flentrop van 1966 als uitgangspunt genomen. Aangezien verscheidene registers – waaronder enkele tongwerken – niet optimaal waren, mocht zo nodig pijpwerk worden aangepast. Na een lange voorbereidingsfase werd op 16 februari 2008 de opdacht gegund aan Verschuieren Orgelbouw bv uit Heythuysen. De firma Ridderhof uit Deil kreeg opdracht het schilderwerk aan de orgelkast te herstellen en te

vernieuwen.

Toen Verschuieren in november 2008 het orgel demonteerde, bleek de toestand slechter dan voorzien. Gezien de staat van de frontpijpen (aangetast door ‘loodrot’) werd besloten het aluminiumbrons te laten zitten en de pijpen alleen te wassen, de aangetaste voeten van nieuwe spitsen te voorzien en de pijpen na herstel van tinfolie te voorzien. Alle conducten werden vernieuwd. In de windladen zijn nieuwe eikenhouten slepen aangebracht. De voorheen stugge speelaard werd door deze en andere maatregelen sterk verbeterd. Alle stokken zijn gevlakt, terwijl de bekleding op de ventielen werd vervangen door dubbel leer. Het leer van de grote magazijnbalg werd volledig vernieuwd door schapenleer uit Ierland. Van de werkzaamheden aan het binnenpijpwerk noemen we het verlagen van de opsmeden van de Quintadeen 8 vt om het snuivende karakter terug te krijgen, en het aanbrengen van nieuwe tongen en kelen bij de beide Trompetten en de Fagot. In overleg met rijks- en projectadviseur werd het pijpwerk gestemd in een Neidhardtstemming. Uit kleuronderzoek aan de orgelkast kwam geen duidelijk beeld naar voren. Op grond van sporen op de kast werd een mahonie-imitatie aangebracht; verguldwerk werd gereinigd en opnieuw verguld.

Op zaterdag 23 januari van dit jaar werd het aldus gerenoveerde Garrels-orgel weer in gebruik genomen. ’s Middags werd het orgel in klankvoorbeelden gepresenteerd door adviseur Jaap den Hertog en organist Henk Gijzen, waarna de laatste met medewerking van het koor Mare-Vocale o.l.v. Richard Vos een kort concert verzorgde. Origineel was het aansluitende onderdeel “Een orgelpijp op reis”, waarbij de orgelbouwer (Johan Zoutendijk), wethouder J.J. de Haan, mevr. E. Veenstra (College van

Het door Flentrop in 1965 gecreëerde borstwerk.

Foto: Jaap den Hertog

Kerkrentmeesters) en Gerard Colenbrander (voorzitter orgelcommissie) elk hun beleving van de restauratie weergaven. Daarna werden het boek *Het ORGEL in de MAREKERK* van Jaap den Hertog en een cd van het orgel door Henk Gijzen gepresenteerd. ’s Avonds was de eer aan Ton Koopman om het eerste concert op het gerenoveerde orgel te geven. Zijn programma bestond uit werken van Dieterich Buxtehude, Jan Pietersz. Sweelinck, Carl Ph. Em. Bach en ten slotte de ‘grote’ Johann Sebastian Bach.

INDRUK

“Gerenoveerd orgel Leidse Marekerk klinkt zacht”, kopte dagblad *Trouw* de daaropvolgende maandag. “Met name de grondstemmen zijn een lust voor het oor. De volle orgelklank is homogeen en versmeltend, maar niet sterk en wellicht nauwelijks toereikend om bij een goedgevulde kerk de samenzang te kunnen ‘trekken’, aldus Christo Lelie, de schrijver van het artikel. “Het plenum mist de voor de barok kenmerkende ‘graviteit’ en is ook minder stralend dan het barokke uiterlijk zou doen vermoeden.” De orgelklank kenmerkt zich inderdaad vooral door lieflijkheid en niet zozeer door kracht, maar dat heeft verschillende redenen. Zoals op de foto’s op pagina 14 en 15 goed te zien is, staan er zowel in het hoofdwerk als in het bovenwerk houten pijpen direct achter het front, die de klank van het achterliggende pijpwerk enigszins absorberen. Bovendien was de kerk bij de ingebruikneming op 23 januari j.l. zeer vol, en al die win-

Foto's: Jaap den Hertog

Een medewerker van Verschuieren bezig met de restauratie van de degelijke magazijnbalg van Bik.

De nog lege hoofdwerkklade.

Gezicht op de bovenwerkklade. Ook hier is het houten pijpwerk tussen front en lade goed te zien.

Gezicht van binnenuit op de linker overhoeks gedraaide toren, de bovenwerkklade (uiterst links) en de hoofdwerkklade met pedaalpijpwerk direct achter het front.

terjassen zullen zeker meegeholpen hebben de klank te dempen. Bij het begeleiden van de samenzang zijn er evenwel geen tekortkomingen gecon-

stateerd. Gegeven het uitgangspunt – het optimaliseren van de jaren '60-reconstructie, het verhelpen van mankementen en het zoveel mogelijk in overeenstemming te brengen van het latere pijpwerk met de historische kern van het orgel, is een evenwichtig klankbeeld ontstaan dat ook prima aansluit bij de omgeving waarin het orgel nu staat. De klank is warm en de registers mengen uitstekend. De cd-opname van Henk Gijzen (zie cd-recensies) getuigt hiervan ondubbelzinnig. Ik vraag me af – wanneer er wél voldoende budget was geweest voor een totale reconstructie – of de Leidenaars in dat geval zo blij met 'hun' orgel zouden zijn geweest als nu

waaraan de wordingsgeschiedenis is af te horen en te zien, en zulke orgels moeten er ook blijven in ons rijke orgellandschap.

Eén minpunt moet me van het hart, maar dat betreft niet het instrument zelf maar de uitlichting ervan: tijdens het avondconcert werd de bovenkant het orgel zeer fel belicht door halogeen-schijnwerpers, wat het orgel een onwerkelijke aanblik in deze sfeervolle omgeving gaf. En ook al geven dit soort lampen betrekkelijk weinig warmte, voor het front kan zo'n gigantisch 'bombardement' aan licht nooit goed zijn!

BOEK EN CD

Voor wie meer wil weten over het orgel van de Marekerk, de wordingsgeschiedenis en de laatste restauraties, is het al genoemde boek van Jaap den Hertog een welkome aanvulling. Hij plaatst de diverse bouwfases van het orgel in de tijd en betreft daar ook de kerkelijke en muzikale ontwikkelingen bij. Door dit brede kader krijgt de lezer veel inzicht in de complexe geschiedenis van het instrument. Uit alles blijkt dat Den Hertog zeer grondig te werk is gegaan in zijn onderzoek. Prettig is ook dat hij zich onthoudt van allerlei hypothesen over het hoe en waarom van bepaalde ontwikkelingen. In plaats daarvan durft hij vragen te stellen zonder een eenduidige antwoord te formuleren, zoals: "Zou de gemelde dispositie bepaald zijn door De Swart of door Van Covelens?" "Was er sprake van een klavieruitbreiding?" Over Garrels' werk tussen 8 juni en 17 september 1735: "Was de orgelmaker zo lang bezig met intoneren en stemmen?" Voorbarige conclusies zoals die door vroegere geschiedschrijvers als Brouwer, Van Biezen en Vlagsma werden getrokken, heeft Den Hertog duidelijk willen vermijden. De door hem ontdekte feiten, gebeurtenissen en verbanden voegen al zoveel toe aan de orgelgeschiedenis van de Marekerk, dat anderen hierop kunnen voortbouwen bij vervolgonderzoek. Met name wat betreft de orgelmaker Garrels ligt er nog een heel terrein braak.

Al lezend kom je ook het nodige aan de weet over de organisten die het Garrels-orgel door de jaren heen bespeelden, en over de muziek die in de Marekerk tot klinken werd gebracht.

Wel had de auteur iets duidelijker kunnen zijn over de inwendige opbouw sinds 1964. Zo is bijvoorbeeld niet helemaal duidelijk wat er met de Bourdon 16 vt van het hoofdwerk is gebeurd; dat blijkt pas uit het mensurenoverzicht in de bijlagen.

Hier vinden we mensuurtabellen van het pijpwerk van Jan van Covelens, van pijpwerk waarop Peter Jansz de Swart toonnamen heeft gezet en van ander oud pijpwerk dat zich in het orgel bevindt. Een dispositie-met-bijzonderheden ontbreekt, gegevens over datering zijn ten dele wel in het mensurenoverzicht te vinden. Het houten pijpwerk is sowieso moeilijk te dateren. Vandaar dat we dit artikel besluiten met een uitgewerkte dispositie, die in overleg met Jaap den Hertog is opgesteld.

Voor het verkrijgen van een vollediger beeld wordt op pagina 5 verwezen naar het *Historisch Rapport* dat op de website www.marekerk.nl te downloaden zou zijn. Tot dusver was dit document daar echter nog niet te vinden vanwege problemen met het digitale bestand.

Het boek wint aan waarde door het overvloedige fotowerk, dat varieert van oude afbeeldingen tot detailfoto's van pijpinscripties, ornamenten en snijwerk. Daarnaast zijn er veel momentopnamen die tijdens de restauratie werden gemaakt van situaties die alleen op dat moment goed te fotograferen waren, en daardoor soms wat minder van kwaliteit zijn.

Onbegrijpelijk is waarom er op het cd-boekje zulke fletse foto's terechtkwamen, die geen recht doen aan de huidige situatie in en buiten de Marekerk!

Boek en cd kosten elk € 15,00 en zijn te bestellen via de website www.marekerk.nl/temp/orgelnieuw.htm
Cd-recensie op pagina 33.

Met dank aan Jaap den Hertog voor fotomateriaal en aanvullende informatie.

Leiden, Marekerk
Bouwer: Rudolph Garrels, 1733-1735, met gebruikmaking van kleine orgel Pieterskerk
Restauraties: D.A. Flentrop (1964-1966); Verschueren Orgelbouw bv (2008-2010)

Hoofdwerk (C-f³)

Prestant	8 vt	datering niet exact vast te stellen; binnen ook pijpen van Hess 1781
Bourdon	8 vt	Hess 1781; C-H hout, v.a. c ⁰ gedekt metaal
Octaaf	4 vt	Hess 1781
Quint	3 vt	Flentrop, 1965
Superoctaf	2 vt	Hess 1781
Mixtuur	3 st	18 ^e eeuw, hier en daar 1965
Scherp	2 st	Flentrop 1965
Trompet	8 vt	Flentrop 1965 / tongen en kelen Verschueren 2009

Bovenwerk (C-f³)

Holpijp	8 vt	hout, uit v.m. Bourdon 16 vt HW; vermoedelijk Hess 1781
Quintadeen	8 vt	18 ^e eeuw? C-fis C. Weenig, hout; v.a. G metaal
Prestant	4 vt	C-h ⁰ in front, 18 ^e eeuw? Rest Hess 1781
Fluit	4 vt	Hess 1781, metaal
Nasard	3 vt	C-c ³ Hess 1781, conisch; cis ³ -f ³ Bik
Gemshoorn	2 vt	C-c ¹ Hess 1781, gedekt (eerste koor van vroegere Cornet); v.a. fis ¹ ook Flentrop
Sifflet	1 vt	Flentrop 1965
Sexquialter disc.	2 st	2 2/3 koor c ¹ -a ² Hess 1781 (afkomstig uit Cornet); v.a. b ² -f ³ van diverse herkomst
Kromhoorn	8 vt	Flentrop 1965

Borstwerk (C-f³)

Gedekt	8 vt	C-H hout; c ⁰ -c ³ Van Covelens 1529, rest Hess 1781
Gedektfluit	4 vt	C-gis ⁰ Hess 1781, gedekt met zijbaarden (vroegere Roerfluit 2 vt?); a ⁰ -c ³ bevat Van Covelens-pijpwerk, c ³ -f ³ van diverse makelij
Prestant	2 vt	C-f ¹ herkomst onbekend, uit een kabinetorgel; cis ⁰ -e ⁰ Flentrop 1965, uit v.m. Sali-cionaal van Bik 1929
Roerfluit	2 vt	Flentrop 1965
Cymbel	1 st	Flentrop 1965
Regaal	8 vt	Flentrop 1965

Pedaal (C-f¹)

Bourdon	16 vt	hout, uit v.m. Bourdon 16 vt HW; vermoedelijk Hess 1781
Prestant	8 vt	gedeeltelijk in front, 18 ^e eeuw, gedeeltelijk transmissie uit HW
Gedekt	8 vt	Transmissie van Bourdon 16 vt
Octaaf	4 vt	c ⁰ -d ¹ Hess 1781, grootste pijpen van hout
Fagot	16 vt	Flentrop 1965 / tongen en kelen Verschueren 2009
Trompet	8 vt	Flentrop 1965 / tongen en kelen Verschueren 2009

Koppel hoofdwerk-bovenwerk
Koppel hoofdwerk-borstwerk
Koppel hoofdwerk-pedaal

Tremulant op borstwerk

Temperatuur: Neidhardt
Toonhoogte: a¹ = 440 Hz
winddruk: 70 mm WK

Samenstelling Mixtuur:

C					1 1/3	-	1	-	2/3
c ⁰				2 2/3	-	2	-	1 1/3	
c ¹			4	-	2 2/3	-	2		
c ³	8	-	5 1/3	-	4				

Samenstelling Scherp:

C						1/2			[1/3]
c ⁰				1	-	2/3	-	[1/2]	
c ¹			1 1/3	-	1	-	[2/3]		
c ²		2	-	1 1/3	-	[1]			
c ³	2 2/3	-	2	-	[1 1/3]				

[tussen haakjes] = buiten werking

Samenstelling Sexquialter:

c ¹	2 2/3	-	1 3/5
----------------	-------	---	-------

Samenstelling Cimbel:

C						1/4
F						1/3
c ⁰					1/2	
c ¹			2/3			
c ²		1				
c ³	1 1/3					

